Czesław ADAMIAK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

WYBRANE CECHY GEOGRAFICZNE, DEMOGRAFICZNE I SPOŁECZNO-EKONOMICZNE WŁAŚCICIELI DOMÓW LETNISKOWYCH W POLSCE

Wstęp

W opracowaniu zaprezentowano charakterystykę polskich gospodarstw domowych posiadających domy letniskowe ze względu na miejsce zamieszkania, cechy demograficzne i cechy społeczno-ekonomiczne. Dotąd w Polsce badania nad drugimi domami¹ prowadzono najczęściej w skali lokalnej, na podstawie danych zebranych w terenie (STACHOWSKI 1986, KOWALCZYK 1994, MIKA 1997, WILUŚ 1997, WOJCIECHOWSKA 1998, WŁODARCZYK 1999, SZKUP 2003, SPYCHAŁA 2010), a opracowania ogólnopolskie są nieliczne (ROGALEWSKA 1980, HEFFNER I CZARNECKI, red. 2011). Niniejsza praca jest próbą

¹ W niniejszym opracowaniu użyto pojęć „drugie domy” i „domy letniskowe” zamiennie. Pojęcie „drugich domów” definiowane jest zwykle funkcjonalnie (jako domy zlokalizowane głównie na terenach wiejskich, sezonowo lub okresowo zamieszkanе, służące przede wszystkim celom rekreacyjnym i użytkowym głównie lub wyłącznie przez właścicieli i ich rodziny), a domy letniskowe to określenie techniczno-prawne budynków będących zwykle funkcjonalnie drugimi domami (por. ADAMIAK 2012). Jednak określenie „domy letniskowe” bywa również stosowane jako synonim drugich domów, w takim rozumieniu zostało użyte w kwestionariuszu ankiety źródłowej i w taki sposób jest rozumiane w analizie.

uzupełnienia wiedzy o tym zjawisku przy użyciu danych z ogólnopolskiego sondażu CBOS².

Charakterystyka właścicieli domów letniskowych pozwoli zidentyfikować czynniki popytowe warunkujące posiadanie drugich domów przez mieszkańców Polski. Wśród uwarunkowań wpływających na decyzję o posiadaniu drugiego domu zwykle wymienia się w polskiej i zagranicznej literaturze cechy miejsca zamieszkania (rodzaj miejscowości i zabudowy), cechy demograficzne (miejsce w cyklu życia rodziny) oraz ekonomiczne, a także czynniki subiektywne, takie jak przywiązanie do stron rodzinnych czy indywidualne preferencje sposobu spędzania wolnego czasu (KOWALCZYK 1994, HALL I MÜLLER 2004, MÓDENES CABRERIZO I LÓPEZ COLÁS 2007, MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS, ROBERTSON 2007, NORRIS, WINSTON 2010).

Dane źródłowe

W analizie wykorzystano dane pochodzące z badania sondażowego „Warunki życia społeczeństwa polskiego – problemy i strategie”, zrealizowanego przez CBOS w 2007 r. (ZAGÓRSKI 2008). Badanie to zostało przeprowadzone na ogólnopolskiej próbie 38 866 osób wybranych metodą losowania wielostopniowego. Po wykluczeniu niepełnych odpowiedzi w analizie wykorzystano informacje od 27 477 respondentów. Zastosowywano wagi uwzględniające poziom realizacji badania w danej warstwie (gminie) i zestandaryzowane do liczby zrealizowanych ankiet w Polsce, tak aby możliwe było uogólnienie wyników na populację wszystkich gospodarstw domowych w Polsce (*Dokumentacja badania...* 2007).

Na zadane w ankiecie pytanie o posiadanie „działki rekreacyjnej z domem letniskowym” respondent mógł odpowiedzieć twierdząco lub uzasadnić nieposiadanie domu letniskowego brakiem potrzeby, brakiem środków finansowych lub innymi powodami. Odpowiedzi na pytanie o posiadanie domu letniskowego zestawiono z charakterystykami miejsca i warunków zamieszkania oraz cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych i samych respondentów zaczerpniętymi z odpowiedzi na inne pytania ankiety.

² Sondaż Centrum Badania Opinii Społecznej „Warunki życia społeczeństwa polskiego – problemy i strategie” zrealizowany na reprezentatywnej próbie losowo-adresowej dorosłych mieszkańców Polski, N = 38 866, w okresie wrzesień–listopad 2007 r. Kierownik Zespołu Badawczego: prof. dr hab. Krzysztof Zagórski. Dane pobrano z Archiwum Danych Społecznych, www.ads.org.pl/dnldal.php?id=49&nazwa=P0049SAV_ogolnopolski.zip, dostęp: 07.06.2011.

Posiadanie domów letniskowych przez mieszkańców Polski

Na pytanie o posiadanie domu letniskowego przez gospodarstwo domowe 7,68% respondentów odpowiedziało pozytywnie. Na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego 2002 i statystyki bieżącej GUS można więc szacować liczbę polskich gospodarstw domowych dysponujących domami letniskowymi na 1020,9 tys. Nie jest to jednocześnie liczba domów letniskowych w Polsce, ponieważ jeden dom może należeć do kilku gospodarstw domowych, poza tym Polacy mogą posiadać domy letniskowe za granicą, a domy w Polsce mogą być własnością obcokrajowców. Respondenci, których gospodarstwa domowe nie posiadały domów letniskowych, częściej jako przyczynę podawali brak potrzeby (55,84% odpowiedzi), niż brak możliwości finansowych (32,56% odpowiedzi).

W Polsce istnieje wyraźne regionalne zróżnicowanie wskaźników posiadania domów letniskowych (rys. 1). Najczęściej ich posiadaczami są mieszkańcy Polski centralnej (w województwie mazowieckim 11,40% gospodarstw domowych, w łódzkim – 9,11%) i wschodniej (w podlaskim – 9,27%), a najrzadziej – południowej i południowo-zachodniej części kraju (w opolskim – 3,11%, w lubuskim – 4,35%).

Rys. 1. Udział gospodarstw domowych posiadających dom letniskowy według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników sondażu CBOS „Warunki życia społeczeństwa polskiego...” z 2007 r.

Posiadanie domów letniskowych a charakterystyka miejsca zamieszkania

Badacze drugich domów z wielu krajów zauważają, że stosunkowo częściej drugie domy mają mieszkańcy dużych miast i zabudowy wielorodzinnej. Taką tendencję zauważono w przypadku Francji (CLOUT 1977), dawnej Czechosłowacji (VYSTOUPIL 1983, za: KOWALCZYK 1994), Holandii (DIJST i in. 2005), Hiszpanii (MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS 2007) i Irlandii (NORRIS, WINSTON 2010), a także Polski (KOWALCZYK 1986, 1994, SPYCHAŁA 2010). Tę tendencję tłumaczy się chęcią kompensacji niekorzystnych warunków zamieszkania w gęsto zaludnionym miejskim środowisku (COPPOCK 1977).

Wśród zmiennych dotyczących miejsca zamieszkania w analizie wzięto pod uwagę kategorię wielkościową miejscowości zamieszkania oraz rodzaj zamieszkiwanego budynku. Stwierdzono, że w Polsce domy letniskowe wyraźnie częściej posiadają mieszkańcy miast niż wsi oraz zabudowy wielorodzinnej niż jednorodzinnej. Dwie trzecie gospodarstw domowych zamieszkujących miasta jest w posiadaniu 85% wszystkich domów letniskowych, a niespełna 60% gospodarstw mieszkających w zabudowie wielorodzinnej posiada ich ponad 76% (tab. 1).

Tabela 1. Posiadanie domów letniskowych w Polsce według zmiennych dotyczących miejsca zamieszkania

Zmienna i wartość	Udział w ogólnej liczbie gospodarstw domowych		Odsetek gospodarstw domowych posiadających dom letniskowy
	ogółem	posiadających dom letniskowy	
Kategoria miejscowości:			
– wieś	32,51	15,04	3,55
– miasto poniżej 20 tys.	12,98	12,70	7,51
– miasto 20–49 tys.	11,25	14,15	9,65
– miasto 50–99 tys.	9,42	9,79	7,98
– miasto 100–499 tys.	19,93	24,41	9,40
– miasto 500–999 tys.	8,29	11,25	10,40
– Warszawa	5,61	12,65	17,30
Typ budynku:			
– jednorodzinny wolnostojący	36,81	20,94	4,37
– szeregowy, bliźniak	3,95	2,53	4,91
– wielorodzinny do 10 mieszkań	10,04	7,40	5,66
– wielorodzinny do czterech pięter	37,83	50,82	10,31
– wielorodzinny powyżej czterech pięter	11,39	18,31	12,37

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników sondażu CBOS „Warunki życia społeczeństwa polskiego...” z 2007 r.

Udział gospodarstw domowych posiadających domy letniskowe zależy od wielkości miasta, ale jest zróżnicowany również wewnątrz poszczególnych klas wielkości miast. Największy jest w Warszawie (17,30%). W pozostałych największych miastach waha się od 5,15% we Wrocławiu do 13,81% w Łodzi. Dla mniejszych miast różnice są równie duże i odzwierciedlają zróżnicowania regionalne – najwyższe wskaźniki posiadania domów letniskowych charakteryzują miasta centralnej i wschodniej Polski, a najniższe – południowej i zachodniej.

Posiadanie domów letniskowych a charakterystyka demograficzna gospodarstw domowych

Posiadanie drugiego domu związane jest przez wielu badaczy z cyklem życia rodziny, zwłaszcza z tzw. migracjami emeryckimi (WILLIAMS i in. 2000, GUSTAFSON 2002, BREUER 2005). Wśród właścicieli drugich domów dominuje zwykle ludność w wieku między 45 a 65 lat (DI, MCARDLE, MASNICK 2001, DIJST i in. 2005, MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS, ROBERTSON 2007, OXLEY i in. 2008, PARIS 2008, NORRIS, WINSTON 2010). Stosunkowo częściej posiadają je też liczne rodziny z dziećmi niż małe gospodarstwa domowe (DIJST i in. 2005, MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS, ROBERTSON 2007).

W analizie wyników sondażu CBOS uwzględniono wśród zmiennych demograficznych jedną charakteryzującą respondenta – wiek, oraz trzy opisujące strukturę gospodarstwa domowego – liczbę członków gospodarstwa domowego, obecność dzieci oraz emerytów lub rencistów.

Respondenci w najwyższym przedziale wiekowym (od 65 lat) posiadali domy letniskowe znacznie rzadziej niż przedstawiciele wszystkich młodszych grup wiekowych, pomiędzy którymi nie było widać znacznych różnic (tab. 2). Zauważalne jest zróżnicowanie wskaźników posiadania domów letniskowych w zależności od struktury gospodarstw domowych. Stosunkowo najczęściej dysponowały domami letniskowymi gospodarstwa 3–4-osobowe, wyprzedzając zarówno większe, jak i mniejsze. Domy letniskowe były własnością gospodarstw domowych z dziećmi oraz z emerytami lub rencistami wyraźnie rzadziej niż innych. Można stąd wnioskować, że najczęściej domy letniskowe posiadają rodziny składające się z rodziców w średnim wieku i 1–2 dorastających lub dorosłych dzieci.

Tabela 2. Posiadanie domów letniskowych w Polsce według zmiennych demograficznych

Zmienna i wartość	Udział w ogólnej liczbie gospodarstw domowych (respondentów)		Odsetek gospodarstw domowych (respondentów) posiadających dom letniskowy
	ogółem	posiadających dom letniskowy	
Wiek respondenta:			
– 18–34	24,09	25,47	8,12
– 35–49	22,60	24,44	8,30
– 50–64	28,73	32,12	8,58
– 65 i więcej	24,58	17,98	5,61
Liczba osób w gospodarstwie domowym:			
– 1–2	30,04	24,87	6,35
– 3–4	48,99	56,67	8,88
– 5 i więcej	20,97	18,45	6,75
Dzieci (poniżej 18 lat) w gospodarstwie domowym:			
– nie	65,14	67,40	7,94
– tak	34,86	32,60	7,18
Emeryci lub renciści w gospodarstwie domowym:			
– nie	43,86	50,49	8,84
– tak	56,14	49,51	6,77

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników sondażu CBOS „Warunki życia społeczeństwa polskiego...” z 2007 r.

Posiadanie domów letniskowych a sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych

Badacze drugich domów z wielu krajów zgodnie stwierdzają, że częściej drugimi domami dysponują zamożne gospodarstwa domowe (WOLFE 1977, DIJST i in. 2005, GALLENT, MACE, TEWDWR-JONES 2005, MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS, ROBERTSON 2007, NORRIS, WINSTON 2010). Zamożność nie tylko umożliwia posiadanie drugiego domu, ale też często jest czynnikiem motywującym do jego zakupu w charakterze inwestycji lub lokaty kapitału (KOWALCZYK 1994, MAZÓN, ALEDO 2005, PARIS 2010). W Polsce badacze drugich domów nie zajmowali się charakterystyką sytuacji ekonomicznej właścicieli drugich domów, ale wielokrotnie dowodzili dominacji osób o względnie wysokim poziomie wykształcenia i pozycji w hierarchii społeczno-zawodowej wśród właścicieli drugich domów (KOWALCZYK 1994, WOJCIECHOWSKA 1998, SZKUP 2003).

Za wskaźniki sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstwa domowego przyjęto w analizie dwie zmienne charakteryzujące respondenta: wykształcenie i przynależność do grupy zawodowej, oraz dwie zmienne odnoszące się do sytuacji materialnej gospodarstwa domowego: obiektywny wskaźnik dochodów (przynależność do kwartyła dochodów w przeliczeniu na osobę) oraz subiektywną ocenę własnej zamożności.

Zróżnicowanie wskaźników posiadania domów letniskowych w zależności od sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych jest bardzo widoczne (tab. 3). Respondenci z wyższym wykształceniem posiadali dom letniskowy prawie pięciokrotnie częściej niż z wykształceniem podstawowym. Wśród grup zawodowych najczęściej posiadaczami domów letniskowych byli przedstawiciele kadr kierowniczych, lekarze, prawnicy i prywatni przedsiębiorcy, a najrzadziej – robotnicy niewykwalifikowani i rolnicy.

Tabela 3. Posiadanie domów letniskowych w Polsce według zmiennych dotyczących sytuacji społeczno-ekonomicznej

Zmienna i wartość	Udział w ogólnej liczbie gospodarstw domowych (respondentów)		Odsetek gospodarstw domowych (respondentów) posiadających dom letniskowy
	ogółem	posiadających dom letniskowy	
[1]	[2]	[3]	[4]
Wykształcenie respondenta:			
– podstawowe i niepełnie podstawowe	23,58	9,99	3,25
– zasadnicze zawodowe	24,77	16,50	5,11
– średnie ogólnokształcące	15,61	19,13	9,40
– techniczne	20,94	24,80	9,09
– wyższe	14,71	28,50	14,87
– wyższe ze stopniem doktora	0,39	1,08	21,30
Grupa zawodowa respondenta:			
– kadra kierownicza przedsiębiorstw i instytucji	1,07	2,81	20,20
– lekarze, prawnicy	0,63	1,59	19,43
– inżynierowie, pozostali specjaliści	3,19	5,82	14,03
– nauczyciele, pracownicy administracji, specjaliści niższego szczebla	9,83	15,90	12,43
– mistrzowie technicy	1,25	2,06	12,68
– pracownicy handlu, usług, pielęgniarzy	8,86	11,02	9,56
– robotnicy wykwalifikowani, górnicy	7,60	6,29	6,36
– robotnicy niewykwalifikowani i rolni	4,52	2,06	3,51
– rolnicy indywidualni	3,24	0,84	2,00
– właściciele prywatnych firm	2,44	5,02	15,81
– uczniowie, studenci	3,74	5,02	10,31

[1]	[2]	[3]	[4]
– emeryci i renciści	41,81	35,08	6,45
– bezrobotni	7,09	3,85	4,17
– zajmujący się domem, gospodynie domowe	3,18	1,83	4,42
– niepracujący z innych powodów	1,56	0,80	3,94
Kwartył dochodów na osobę w gospodarstwie domowym:			
– najniższy kwartył	23,93	7,03	2,25
– drugi kwartył	25,55	17,81	5,35
– trzeci kwartył	25,51	27,32	8,22
– najwyższy kwartył	25,00	47,84	14,68
Sposób gospodarowania pieniędzmi w gospodarstwie domowym:			
– „żyjemy bardzo biednie”	4,81	0,98	1,57
– „żyjemy skromnie”	32,29	15,73	3,74
– „żyjemy średnio”	51,55	54,21	8,08
– „żyjemy dobrze”	10,59	25,98	18,84
– „żyjemy bardzo dobrze”	0,76	3,09	31,28

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników sondażu CBOS „Warunki życia społeczeństwa polskiego...” z 2007 r.

Pozytywna i zgodna z oczekiwaniami jest zależność wskaźnika posiadania domów letniskowych od zamożności gospodarstwa domowego, zarówno obiektywnej, jak i subiektywnej. Prawie połowę właścicieli domów letniskowych stanowiły gospodarstwa domowe mieszczące się w najwyższym kwartylu pod względem dochodów na osobę, a gospodarstwa oceniające pozytywnie swoją sytuację materialną dysponowały domami letniskowymi ponadpięciokrotnie częściej niż oceniające ją negatywnie.

Podsumowanie

Na podstawie danych z sondażu CBOS udało się oszacować liczbę polskich gospodarstw domowych posiadających domy letniskowe na 1020,9 tys. Wskaźniki ich posiadania są zróżnicowane w wymiarze przestrzennym – pomiędzy regionami, różnymi kategoriami miejscowości i obszarami o różnym charakterze zabudowy – a także w wymiarze demograficznym oraz społeczno-ekonomicznym.

Czynnikami w największym stopniu różnicującym gospodarstwa domowe pod względem posiadania domów letniskowych okazała się sytuacja ekonomiczna, co potwierdza wyniki badań otrzymane w innych krajach (DIJST i in. 2005, MÓDENES CABRERIZO, LÓPEZ COLÁS, ROBERTSON 2007, NORRIS, WINSTON 2010). Słabsze, ale również wyraźne, jest zróżnicowanie wskaźników posiadania domów letniskowych w zależności od miejsca zamieszkania – regionu kraju, wielkości miejscowości, jak i rodzaju zamieszkiwanego budynku. Właściciele domów letniskowych częściej wywodzą się z dużych miast i zabudowy wielorodzinnej. Stosunkowo małe jest zróżnicowanie wskaźników posiadania domów letniskowych w zależności od sytuacji demograficznej. Nie zauważono zależności posiadania domów letniskowych od wieku respondenta. Istnieje tendencja, że gospodarstwa domowe zarówno młode (z małymi dziećmi), jak i stare (emerytów), a także małe (jedno-, dwuosobowe) rzadziej posiadają dom letniskowy niż dojrzałe gospodarstwa domowe z dorosłymi dziećmi.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMIAK C., 2012, *Miejsce drugich domów w zagospodarowaniu obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, s. 175–191.
- BREUER T., 2005, *Retirement Migration or rather Second-Homes Tourism? German Senior Citizens on the Canary Islands*, Die Erde. Contributions to Human Geography, 136, 3, s. 313–333.
- CLOUT H.D., 1977, *Résidences Secondaires in France*, [w:] J.T. Coppock (red.), *Second Homes: Curse or Blessing*, Pergamon, Oxford, s. 47–62.
- COPPOCK J.T., 1977, *Second Homes in Perspective*, [w:] J.T. Coppock (red.), *Second Homes: Curse or Blessing*, Pergamon, Oxford, s. 1–16.
- DI Z.X., MCARDLE N., MASNICK G.S., 2001, *Second Homes: What, How Many, Where and Who*, Joint Center for Housing Studies, Harvard University, Cambridge (Massachusetts).
- DIJST M., LANZENDORF M., BARENDREGT A., SMIT L. 2005, *Second Homes in Germany and The Netherlands: Ownership and Travel Impact Explained*, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 96, 2, s. 139–152.
- Dokumentacja badania „Warunki życia społeczeństwa polskiego – problemy i strategię”, 2007, CBOS, Warszawa.
- GALLENT N., MACE, A. TEWDWR-JONES M., 2005, *Second Homes: European Perspectives and UK Policies*, Ashgate, Aldershot.
- GUSTAFSON P., 2002, *Tourism and Seasonal Retirement Migration*, Annals of Tourism Research, 29, 4, s. 899–918.
- HALL C.M., MÜLLER D.K., 2004, *Introduction: Second Homes, Curse or Blessing? Revisited*, [w:] C.M. Hall, D.K. Müller (red.), *Tourism, Mobility and Second Homes: Between Elite Landscape and Common Ground*, Channel View, Clevedon, s. 3–14.
- HEFFNER K., CZARNECKI A. (red.), 2011, *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.

- KOWALCZYK A., 1986, *Second Homes Ownership in the Urban Environment. The Case of Warsaw*, *Miscellanea Geographica*, 2, s. 215–221.
- KOWALCZYK A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, WGiSR UW, Warszawa.
- MAZÓN T., ALEDO A., 2005, *El dilema de turismo residencial: turismo o desarrollo inmobiliario?*, [w:] T. Mazón, A. Aledo (red.), *Turismo residencial y cambio social. Nuevas perspectivas teóricas y empíricas*, Universidad de Alicante, Alicante, s. 13–30.
- MIKA M., 1997, *Drugie domy w Beskidzie Śląskim*, *Turyzm*, 7,1, s. 25–42.
- MÓDENES CABRERIZO J.A., LÓPEZ COLÁS J., 2007, *Second Homes and Compact Cities in Spain: Two Elements of The Same System?*, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98, 3, s. 325–335.
- MÓDENES CABRERIZO J.A., LÓPEZ COLÁS J., ROBERTSON G., 2007, *Second Homes in Spain: Socio-Demographic and Geographical Profiles*, *Population (English Edition)*, 62, 1, s. 157–171.
- NORRIS M., WINSTON N., 2010, *Second-Home Owners: Escaping, Investing or Retiring?*, *Tourism Geographies*, 12, 4, 546–567.
- OXLEY M., BROWN T., LISHMAN R., TURKINGTON R., 2008, *Rapid Evidence Assessment of the Research Literature on the Purchase and Use of Second Homes*, National Housing and Planning Advice Unit, Fareham.
- PARIS C., 2008, *Second Homes in Northern Ireland: Growth, Impact & Policy Implications. Final report to the Housing Executive*, University of Ulster.
- PARIS C., 2010, *Affluence, Mobility and Second Homes Ownership*, Routledge, London.
- ROGALEWSKA B., 1980, *O strukturze przestrzennej budownictwa letniskowego w Polsce*, *Przegląd Geograficzny*, 52, 3, s. 575–582.
- SPYCHAŁA A., 2010, *Funkcja turystyczna Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- STACHOWSKI J., 1986, *Indywidualne budownictwo rekreacyjne nad Jeziorem Charzykowskim*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia*, 19, 60, s. 127–195.
- SZKUP R., 2003, *Kształtowanie podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej. Przykład zachodniego sektora strefy podmiejskiej Łodzi*, UŁ, Łódź.
- VYSTOUPIL J., 1983, *K prognóze vývoje kratkodobe rekreace na příklade individualní chatové rekreace*, *Zprávy GU ČSAV*, 20, 2, s. 55–68.
- WILLIAMS A.M., KING R., WARNES A., PATTERSON G., 2000, *Tourism and international retirement migration: new forms of an old relationship in southern Europe*, *Tourism Geographies*, 2, 1, s. 28–49.
- WILUŚ R., 1997, *Rozwój funkcji turystycznej w dolinie rzeki Warty na odcinku od Działoszyna do Uniejowa*, ŁTN, Łódź.
- WŁODARCZYK B., 1999, *Przemiany form aktywności turystycznej. Przykład krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, ŁTN, Łódź.
- WOJCIECHOWSKA J., 1998, *Kolonizacja turystyczna terenów nadpiliczych*, ŁTN, Łódź.
- WOLFE R.I., 1977, *Summer Cottages in Ontario: Purpose-Built for an Inessential Purpose*, [w:] J.T. Coppock (red.), *Second Homes: Curse or Blessing*, Pergamon, Oxford, s. 17–34.
- ZAGÓRSKI K., 2008, *Jak się nam żyje?*, Część I i II, *Opinie i diagnozy*, 9, CBOS, Warszawa.